

יהושע שוורץ

תרבות חומרית בארץ ישראל: נזירים וחכמי התלמוד על בגדים ולבוש

מבוא

דניאל שפרבר, בהתבססו על דברי שאול ליברמן ז"ל, כתב את הדברים הבאים:

אין להבין יפה לא את ההלכה ולא את האגדה מבלי הכרה של צורת החיים דאז, תולדותיהם, התפתחותם ומשמשיהם.¹

מטרת 'הראליה התלמודית', דהיינו חקר התרבות החומרית של בני תקופת המשנה והתלמודים, אם שוב נסתמך על דברי שפרבר, היא לספק הכרה זו.²

כבר בראשית התהוותו של תחום המחקר היה ברור שאי אפשר להסתמך רק על התרבות החומרית של העולם היהודי והחוקרים הראשונים הרבו להביא מקבילות למקורות היהודיים מהעולם היווני-רומי.³ עם זאת, חוקרים אלה חטאו לעתים בשני תחומים: ראשית, הם לא תמיד הבינו שחקר התרבות החומרית אינו עוסק רק ביחסים ובקשרים בין אנשים וחפצים, אלא גם ברעיונות ובכוונות החוצצים ביניהם;⁴ שנית, בחפשם חומר להשוואה, הם התעלמו לעתים קרובות מהעולם הנוצרי.

1. ראה: ד' שפרבר, **תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 1. שפרבר התייחס לש' ליברמן, 'רחים והמכודגין להן', **תרביץ** נ (ספר היובל), תשמ"א, עמ' 128-135 (= ש' ליברמן, **מחקרים בתורת ארץ-ישראל**, ד' רוזנטל [עורך], ירושלים תשנ"א, עמ' 383-390).
2. ד' שפרבר, שם, עמ' 3.
3. לדיון מפורט על תולדות המחקר ראה שם, עמ' 23-3.
4. ראה: I. Hodder, *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, Cambridge 1986, p. 3. לדוגמה טובה לעבודה המצליחה לגלות רעיונות וכוונות שמסתתרות בין אנשים לחפצים, ראה: D. Sperber, *A Commentary on Derech Erez Zuta: Chapters Five to Eight*, Ramat Gan 1990. השווה: הנ"ל, **מסכת דרך ארץ זוטא ופרק השלום**, ירושלים תשנ"ד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

תיקון החטא הראשון היה תלוי בהתפתחויות בחקר התרבות החומרית, בקשרים בין תחום זה לחקר ההיסטוריה והארכאולוגיה ובאפשרויות של ניצול תחומים אלה לחקר הספרות התלמודית.⁵

תיקון החטא השני התממה מסיבות מתודולוגיות שונות. ראשית כול, אין סימטריות בין המקורות היהודיים לנוצריים, מה שהכביד לא מעט על החוקרים. החומר הרב ביותר והנגיש ביותר על חיי היומיום ועל התרבות החומרית בעולם הנוצרי בתקופה הביזנטית בארץ ישראל (זו התקופה המקבילה לחלק מזמן התלמוד), נמצא בתיאורים על חיי הנזירים השונים שפעלו בארץ ובמרחב הקרוב, בעוד שאין לנו תיאורים רבים על חיי היומיום של פשוטי העם הנוצרים. כמו כן קשה לטעון שיש סימטריות בין הנזירים לחז"ל ובאותה מידה אין זה סביר לטעון שהספרות ההגיוגרפית (hagiographic) מקבילה לספרות חז"ל.⁶ עם זאת ועל אף המגבלות האלה, חקר התרבות החומרית הראה שלעתים קרובות יש דמיון בסיסי בין החפצים היסודיים בחברות שונות שחקר התרבות החומרית עוסק בהם וששינויים

5. חקר התרבות החומרית המודרנית חייב הרבה לשיטות ההיסטוריוגרפיות של חוקרים כמו פרננד בראודל (Fernand Braudel). ראה למשל: J.H. Hexter, *On Historians: Reappraisals of Some Masters of Modern History*, Cambridge [MA] 1979, pp. 61-145 (= 'Fernand Braudel and the Monde Braudellien'...)

ה-Annales הצרפתית ראה שם, עמ' 64-87. ראש הדוברים בתחום זה בחקר ההיסטוריה של עם ישראל, היה ש"ד גויטיין ז"ל. ראה: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society IV, Daily Life, The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley-Los Angeles-London 1983, p. 270 חקר ה-Sachkultur. בתחום הארכאולוגיה, חייב חקר התרבות החומרית הרבה לחקר הארכאולוגיה הבתר-תהליכית (Post-Processual Archaeology). לדיונים חדשניים בעניינים אלה ראה: א' פאוסט וא' מאיר (עורכים), **תרבות חומרית, חברה ואידאולוגיה, כיוונים חדשים בארכאולוגיה של ארץ-ישראל, דברי הכנס, רמת גן תשנ"ט.**

6. מובן שאפשר לטעון טענות אלה גם לגבי המקבילות מהעולם היווני-רומי, אלא שכנראה היה מאיים פחות לחוקרים לטעון שהתרבות החומרית היהודית פעלה במסגרת הרחבה של העולם היווני-רומי, מאשר לטעון שיש לבדוק את חיי היומיום בארץ גם באספקלריה של העולם הנוצרי. היום יש נטייה גוברת לבדוק גם את החברה היהודית וגם את החברה הנוצרית לאור מה שמייוחד לכל אחת ואחת וגם לאור המשותף ביניהן. דוגמה טובה לכך היא הסדרה *Jewish and Christian Perspective Series* בהוצאת הספרים של בריל (Brill), Leiden 1995-2000, בחסות מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים של אוניברסיטת בר אילן והאוניברסיטה הקתולית התאולוגית שבאוטרקט, הולנד (Katholieke Theologische Universiteit Utrecht). ראה למשל: A. Houtman, M.J.H.M. Poorthuis & J. Schwartz, *Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity, Jewish and Christian Perspective Series I*, Leiden 1998.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

והתפתחויות בחפצים אלה מתרחשים לאט.⁷ מסקנות אלה מאפשרות לחוקר להשוות בין תרבות לתרבות, למצוא קרבה ביניהן ולהצביע על התרחשות שינויים. אין סיבה, אם כן, שגישה כללית זו לא תאפשר לנו ללמוד גם ממקורות נזירים-נוצריים ולהשוותם עם מקורות מקבילים מתחום הראליה התלמודית.⁸ אנו טוענים שהמקורות הנוצריים יכולים לספק רקע כללי-ראלי שעל פיו ניתן להבין מסורות יהודיות, ולהפך.

לא נעסוק כאן בהשוואה כללית בין תרבות חומרית יהודית של תקופת המשנה והתלמוד, לזו של העולם הנוצרי-נזירי. ענייננו רק בתחום אחד: 'בגדי העוני' של הנזירים בהשוואה לנורמות הלבוש של חכמים ושל פשוטי העם בחברה היהודית.⁹ ראשית כול, נציג את המקורות הביזנטיים-נוצריים. לאחר מכן נביא את ה'מקבילות' מהעולם היהודי ונשווה את המקורות הנוצריים עם מסגרות של התנהגות ושל חיי יומיום בחברה היהודית. נלמד על תרבות חומרית ועל חיי היומיום של יהודים ונוצרים, נחקור את היחסים בין קבוצות אלה לאור המקורות ונעקוב אחר התפתחויות ושינויים בתרבות החומרית של נוצרים ויהודים. נראה התנהגות נוצרית המבוססת על נורמות חברתיות יהודיות, אך מתפתחת בדרכים שונות לגמרי, ונחשוף גם התנהגות יהודית המושפעת מנורמות נוצריות, ופעמים שמגיבה להן.

נזירים ובגדי עוני

מדי הנזיר הוענקו בעת ההסמכה. במדבר יהודה קיבלו הנזירים אדרת וברדס. חלק מהנזירים נהגו ללבוש גם גלימה קצרת שרוולים ושכמייה לכיסוי הראש והכתפיים. הנזירים קיבלו גם כותונות חסרות שרוולים, בדרך כלל שתיים אבל לפעמים גם שלוש, ונעלו סנדלים. במצרים קיבלו גם חגורה, וסביר שכך היה מקובל גם בארץ, על אף שפריט זה לא נזכר במקורות.¹⁰ לענייננו אין זה משנה, מפני שאין אנו

7. ראה: 'שוורץ, עגלה של קטן', **תרביץ** סג, תשנ"ד, עמ' 375-392.

8. לניסיון נוסף להשוות בין תרבות חומרית בספרות חז"ל לזו המתוארת בספרות הנזירים, ראה: הנ"ל, 'תרבות חומרית וספרות חז"ל בארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה: מיטות, כלי מיטה ומנהגי שינה', יופיע בתוך 'ליון (עורך), **ארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה**.

9. אין בטיפול ברמת ה'מיקרו' יוצא דופן בחקר התרבות החומרית. לכל חפץ יש 'social life' (ממד חברתי) ואותו אנו רוצים לבדוק. על עניין זה בכלל ראה: A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge 1986. על חשיבות חברתית ותרבות חומרית בענייני ביגוד ראה למשל: N. Thomas, 'The Case of the Misplaced Ponchos: Speculations Concerning the History of Cloth in Polynesia', *Journal of Material Culture* 4, 1999, pp. 5-20.

10. על מדי הנזיר ראה: 'הירשפלד, מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית', **קדמוניות** י (חוברת 4-3), תש"ן, עמ' 78; 'פטריך, **נזירות מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 173-179.

עוסקים במדי הנזיר, חוץ מאלה שְׁבָּלוּ, אלא, בבגדי עוני, בבגדים של אותם נזירים שביקשו להחמיר על עצמם.

ובכן, נזירים שהחמירו על עצמם לקחו כותונת אחת בלבד.¹¹ אותם שהחמירו על עצמם עוד יותר, לא החליפה כשבלתה אלא תיקנו אותה פעם אחר פעם, עד שלא נשאר ממנה כמעט דבר, ולמעשה לבשו סמרטוטים.¹² כך, למשל, מסופר על נזיר בשם אפרודיסיוס שבילה כשלושים שנה ב'לאורה הגדולה של סבאס', ובמשך כל הזמן הזה הייתה לו רק כותונת אחת.¹³ היו נזירים שהשקיעו מאמץ רב במראה ה'עני' וה'סמרטוטי'. כך, הנזיר סבאס נראה כקבצן ואהב ללבוש סמרטוטים ובגדי טלאים. אין זה עניין של מה בכך, שכן אותו נזיר רגיל היה לצאת לשליחויות רשמיות ואף להופיע בפני הקיסר בלבושים אלה.¹⁴

היו דרכים שונות לזכות ב'מדי' סמרטוט. הראשונה, כמובן, הייתה ללבוש את הבגדים עד שהפכו לסמרטוטים, כפי שעשה אפרודיסיוס. אך הייתה קיימת גם דרך שנייה: מסופר על נזירים שהכינו בגדים כאלה מבגדים ישנים ובלואים שנזרקו למזבלות של המנזר.¹⁵ דרך אגב, אנחנו יכולים ללמוד שהיו נזירים שזרקו בגדים ישנים, לעומת אלה שהסתובבו במזבלות לחפש סמרטוטים. במרחב הקרוב לארץ ישראל, בסוריה, החמירו חלק מהנזירים עוד יותר. אנחנו שומעים על אלה שלבשו סמרטוטים, לא התרחצו ואף המשיכו ללבוש אותם ה'בגדים' כשהם כבר לא היו קיימים; למעשה נזירים אלה היו עירומים.¹⁶ מסופר גם על נזירים שהחליפו את בגדיהם רק פעם בשנה.¹⁷ אחרים התהלכו ב'בגדים' שנעשו מעלי תמר, משורשי

11. המקור לזה הוא כנראה הבשורה על פי מרקוס ו', ח-ט ובמקבילות. ישו שלח את תלמידיו לפעול ואמר להם לא לקחת כותונת נוספת. עם זאת, מאַמְרָה זו אפשר אולי גם להבין שבדרך כלל היה לתלמידים חלוק נוסף.

12. השווה מתי ט', ט"ז; מרקוס ב', כ"א; לוקס ה', לו. מוצאים בברית החדשה הסתייגות מסוימת מתיקון הכותונת בכל מצב, ובמיוחד מתיקונים שיוצרים מעין כלאיים של תפירת חלק חדש על בגד ישן. אפשר שגישה זו הביאה לזריקת בגדים - מצד אחד, או להפיכתם לסמרטוטים בשלב מוקדם - מצד שני.

13. 'פטריך (לעיל, הערה 10), עמ' 173. על נזיר סגפן זה באופן כללי ראה: חיי סבאס E. Schwartz [ed.], *Vita Sancti Sabae*, Leipzig 1939; R.M. Price & (=) 135,29-134,8 (J. Binns [eds.], *Kalamazoo*, Michigan 1991, pp. 143-145).

14. חיי סבאס 142,5 (מהד' Price-Binns עמ' 151).

15. J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism: A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Washington D.C. 1994, p. 186.

16. A. Voiebus, *History of Asceticism in the Syrian Orient I*, Louvain 1958, pp. 151-152.

17. שם, עמ' 119-120.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

צמחים, מעשבים או מקש.¹⁸ חלק מהבגדים היו במצב ירוד כל כך שאפילו עניים מרודים לא היו מוכנים ללבשם, כדברי הנזיר יוחנן כריסוסטומוס מאנטיוכיה.¹⁹ דבר זה מלמדנו, דרך אגב, שחלק מהתלבושות הנזירות המוזרות לא הומצאו על ידי נזירים אלא נלקחו מה'לבושים' המקובלים בשכבות החלשות, או התבססו על מציאות שהייתה קיימת אצל עניים בחברות שונות בארץ ובמרחב הקרוב אליה.²⁰ בגדי העוני של הנזירים חיקו את בגדי העוני של העניים, והנזירים כמובן חשבו שיש בצורת לבוש זו תרומה להתפתחותם הרוחנית. בגדי עוני של אביונים היוו אפוא מודל לנזירים.

איסיים וציניקנים

אנו נרחיב בהמשך ביחס לטענה שהצגנו זה עתה שהמקור לנורמות המחמירות בחברה הנזירית מצוי בשכבות העוני הארץ ישראליות. נטען גם שהנורמות בחברה היהודית התפתחו בצורה שונה לחלוטין, ולפעמים אף כתגובה למקובל בעולם הנוצרי. אבל קודם שנבדוק את המקורות היהודיים ובמיוחד את המסורות בספרות חז"ל, עלינו לברר אם יש מקבילות אחרות לנורמות שתיארנו, שאולי השפיעו על התנהגות הנזירים ושימשו רקע לאורחותיהם בענייני לבוש.

יוסף בן מתתיהו מספר לגבי האיסיים בלשון זו: "אינם לובשים בגדים ולא סנדלים חדשים בטרם נקרעו הישנים או בלו מרב זמן".²¹ אבל אין התנהגות זו דומה כלל למקובל אצל הנזירים. האיסיים לא קנו או הכינו בגד חדש כל עוד הבגד או הנעל הישנים היו עדיין במצב תקין. לא הייתה אצלם מדיניות מוצהרת של לבישת בגדי סמרטוט. אפשר למצוא תקדים אחר לכאורה להתנהגות הנזירים אצל הפילוסוף היהודי, פילון האלכסנדרוני, שמספר כי הכיר אנשים שהתנהגו בצורה סגפנית גם בענייני לבוש. בספרו **על שהרע נוהג לארוב לטוב** (19) (Quod Deterius Potiori insidari soleat) אנו מוצאים:

כשרואה אתה אדם שאינו אוכל ושותה בזמן המתאים, המסרב להתרחץ ולסוך את גופו, **המזניח את הלבוש שעל בשרו**, השוכב על הארץ [= לישון, "ש"] ומתגורר במקום שאינו עשוי לכך, ואת כל זה הוא מעטר בכינוי 'כוח סבל', הצטער על טעותו

18. שם, עמ' 265-269.

19. שם.

20. שם. והשווה הבשורה על פי לוקס ט"ז, יט-כ. העשיר לובש שש וארגמן. גופת העני מלאה בשחין ובאבעבועות. ההקבלה בין בגדי העשיר למחלות העני מעידה על כך שהעני נתפס במסורת כעירום או כמעט עירום.

21. יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ב, ח, ד (127), מהד' י"ז שמחוני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 138.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

והראה לו את דרכו האמיתית של כוח הסבל; שמה שהוא עשה, אלו הן יגיעות בלי סוף ובלי תכלית המכלות נפש וגוף ברעב ובתלאות אחרות [ההדגשה שלי, י"ש].²²

פילון מתאר יהודים שחיקו את ההתנהגות הסגפנית של הציניקנים, אותה קבוצה 'רדיקלית' בעולם היווני-רומי שדגלה גם בסגפנות ובהתנהגות יוצאת דופן, כל עוד אינה גורמת לנזק ישיר לזולת. פילון התנגד להתנהגות זו וניסה להשפיע על היהודים להימנע ממנה.²³ ספק אם פילון השפיע על הנזירים וספק גם אם הציניקנים שדגלו בדוקטרינה של התנהגות חסרת בושה, השפיעו גם הם על הנזירים. אנו נחפש את הרקע הכללי להתנהגות הנזירים בחיי היומיום של החברה היהודית בתקופת המשנה והתלמוד.

המסורת היהודית

הזכרנו למעלה את האפשרות שהמודל לבגדי העוני אצל הנזירים היה בגדי העוני של העניים. נראה כעת שהגישה היהודית הייתה הפוכה בדיוק מהגישה הנוצרית; היהודים לא ראו בחיי העוני מודל ואלה שבלית ברירה נאלצו ללבוש בלואים, ביקשו להיחלץ מן המצב המכביד. חז"ל הלכו בדיוק בכיוון הפוך מהנזירים, כשגם אלה וגם אלה סמכו את גישותיהם בעולם רוחני מסוים.²⁴

כך למשל, דברי תורה נמשלו ל'כלי מילת', כלי צמר דקים ונאים, שהם יקרים אבל נקרעים בקלות; דברי תפלות לעומת זאת נמשלו לשק, שהוא זול, אך עמיד.²⁵ אמנם התייחסות כאן לשק אינה לגמרי שלילית, שכן הוא בכל זאת בגד חזק, אבל הדימוי, גם מבחינת חוסנו של הבגד, הוא בהחלט שלילי, שהרי אי-אפשר להתנתק

22. י' עמיר, **פילון האלכסנדרוני: כתבים, ד, חלק ראשון, פירוש אליגורי לבראשית א-ה**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 237.

23. S. Fraade, 'Ascetical Aspects of Ancient Judaism', in: A. Green (ed.), *השווה: Jewish Spirituality from the Bible through the Middle Ages*, New York 1987, p. 265.

24. על הביגוד בתקופת המשנה והתלמוד באופן כללי ראה: ש' קרויס, **קדמוניות התלמוד ב**, חלק שני, תל אביב תש"ה, עמ' 33-5; י' בראנד, 'תלבושת מהתקופה התלמודית', **כלי זכויות בספרות התלמוד, בצירוף מחקרים ומאמרים**, ירושלים תשל"ח, עמ' 176-185. והשווה: L.A. Roussin, 'Costume in Roman Palestine: Archaeological Remains and the Evidence from the Mishnah', in: J.L. Sebesta and L. Bonfante (eds.), *The World of Roman Costume*, Milwaukee 1998, pp. 182-190; G. Hamel, *Poverty and Charity in Roman Palestine, First Three Centuries C.E.*, Berkeley-Los Angeles 1990, pp. 57-93.

25. אבות דרבי נתן נ"א פכ"ח, מהד' שכטר עמ' 85; נר"ב פל"א, מהד' שכטר עמ' 68.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מדברי תפלות. אין ספק שהנזירים שעסקנו בהם למעלה היו מעדיפים ללבוש שק על

פני כלי מילת. אין אנו טוענים שהדימוי מכון במיוחד כלפי הנוצרים והנזירים, אבל אין זאת השערה בלתי אפשרית. מכל מקום, מעניין שחז"ל בחרו להשוות דברי תורה וקיום מצוות דווקא עם בגדים יקרים וחפצי ערך יקרים אחרים.²⁶

כעת נבוא להשוות כמה מן המוטיבים שהזכרנו למעלה עם המציאות המשתקפת מספרות חז"ל. הזכרנו שאחד האידאלים אצל הנזירים היה להחזיק רק בבגד אחד מבלי שיהיה ברשותו בגד להחלפה. אצל חז"ל קיימת גישה שונה לגמרי. בבבלי (שבת קיד ע"א) אנו מוצאים שורה של מימרות המיוחסות לרבי יוחנן ולחבריו והמציגות דרישות שונות, חלקן מתייחס לתלמידי חכמים וחלקן מתייחס לכל אדם. הראשונים מצווים לשמור על שלמות הבגד ועל ניקיונו, בעוד שביחס לכלל בני האדם יש דרישה להקפדה על החלפת בגדים. נביא כעת את כל המסורות, אבל נדון רק בהמשך בניקיון הבגד ובשלמותו. כרגע הדגש הוא על החלפת הבגד. כך שנינו במסורת שם:

אמר רבי אחא בר אבא אמר רבי יוחנן: מניין לשנוי בגדים מן התורה, שנאמר: 'ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים' (ויקרא ו', ד). ותנא דבי רבי ישמעאל: לימדך תורה דרך ארץ, בגדים שבישל בהן קדירה לרבו - אל ימזוג בהן כוס לרבו. אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: גנאי הוא לתלמיד חכם שיצא במנעלים המטולאים לשוק. ... ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו - חייב מיתה, שנאמר 'כל משנאי אהבו מות' (משלי ח', לו) אל תקרי משנאי אלא משניאי... ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: מאי דכתיב 'כאשר הלך עבדי ישעיהו ערום ויחף' (ישעיהו כ', ג), 'ערום' - בבגדים בלואים, 'ויחף' - במנעלים המטולאים.

בירושלמי פאה (פ"ח, כא ע"א-ע"ב), הדגש הוא על בגד שונה לחול ולשבת, ואף כאן הדרישה היא כלפי הכלל - שיהיה לכל אחד ואחד בגד להחלפה: "אמר רבי חנינא צריך אדם שיהיו לו שני עטיפין²⁷ אחד לחול ואחד לשבת". מובן שגם תלמידי חכמים

26. ראה אבות דרבי נתן נוסח ב, שם, בהמשך: "נמשלו דברי תורה לכלי זהב".

27. על הבנת 'עטיפה' כבגד ראה ד' שפרבר, *Derech Erez Zuta* (לעיל, הערה 4), עמ' 33-35, וכך פירשנו גם בהמשך המסורת. המובן הטכני של המילה הוא הבגד העליון (= טלית), אבל קשה לחשוב שהדרישה הייתה שיהיו לכל אדם דווקא שני בגדים כאלה. ראה: ש' קרויס (לעיל, הערה 24), עמ' 179. והשווה גם: M.G. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume and Decoration*, London 1947, pp. 96-99. היו סוגים שונים של בגדים עליונים בעולם היווני-רומי שחלק מהם שיקפו מעמד ותפקיד או נסיבות מיוחדות ללבישת הבגד. הבגד העליון הנפוץ ביותר בעולם הרומי היה ה-abolla. הטלית דמתה ל-pallium או ל-himation. הרומאים חשבו בגד זה כיווני מדי ונמנעו מללבושו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כלולים בדרישה זו, ואפילו העניינים מביניהם נדרשו לעשות מאמץ מיוחד להשיג בגד להחלפה, כפי שקוראים בהמשך המסורת שם:

כד דרשה רבי שמלאי בציבורא בכון חברייא לקובליה, אמרו ליה, רבי כעטיפתינו בחול כן עטיפתינו בשבת, אמר לון: אף על פי כן צריכין אתם לשנות...

כשרבי שמלאי דרש בפני החברים, הם הודיעוהו שאין להם שני בגדים, והוא דרש מהם שלמרות זאת ידאגו לבגד נוסף.

בעוד שהנזירים כאמור ראו מעלה באי החלפת הבגד, ראו בכך המקורות היהודיים רק ביטוי לעוני, מצב שעדיף להימנע ממנו. אבל פעמים הייתה המציאות חזקה מהרצון להחליף בגד, והיו כאלה, מבין פשוטי העם ובחוגים של חז"ל, שלא היו להם בגד או בגדים להחלפה לכל מטרה שהיא. המקורות מתארים מצב קשה בדורות הראשונים אחרי מרד בר כוכבא. לדוגמה, מסופר על ר' יהודה ברבי אילעאי שהוא ושישה תלמידים התכסו בטלית אחת, הבגד העליון. מצב זה גרם לכך שרק אחד מתוך השישה יכול היה לצאת החוצה למקום ציבורי.²⁸ מסורת אחרת מספרת על גלימה מצמר שעשתה אשתו של ר' יהודה ושהיה ר' יהודה מתחלף בה עמה. היא לבשה אותה כשיצאה לשוק, והוא לבש אותה כשהלך להתפלל.²⁹ מקורות אלה משקפים תקופה של מצב כלכלי קשה, אבל באופן כללי מוצאים ברשימה של אלה ש'חייהן אינם חיים' גם "מי שאין לו אלא חלוק אחד".³⁰ בעולם האידאלי של חז"ל דרשו, אם כן, יותר מבגד אחד.

28. ראה בבלי, סנהדרין כ"א: "זה דורו של רבי יהודה ברבי אילעאי. אמרו עליו על רבי יהודה ברבי אילעאי שהיו ששה תלמידים מתכסין בטלית אחת ועוסקין בתורה". על דרישות הלבוש מתלמיד חכם היוצא החוצה בפרהסיה ראה ד' שפרבר, *Derech Erez Zuta* (לעיל, הערה 4), עמ' 33-34, וראה גם דיונונו בהמשך.

29. ראה בבלי, נדרים מט ע"ב: "דביתהו דרבי יהודה נפקת, נקטת עמרא עבדה גלימא דהוטבי, כד נפקת לשוקא מיכסיא ביה, וכד נפיק רבי יהודה לצלויי הוה מיכסי ומצלי, וכד מיכסי ביה הוה מברך: ברוך שעטני מעיל". אי-אפשר לדעת לאיזו גלימה בדיוק התכוונה המסורת. באופן עקרוני, הבגד העליון שלבשה אישה לא היה שונה בהרבה, אם בכלל, מהבגד העליון הגברי (אלא אם היה בגד הקשור במיוחד לתפקיד גברי). למשל, גם האישה לפעמים התעטפה

ב-himation. וראה הוסטון (לעיל, הערה 27), עמ' 108-111. על יציאת האישה לשוק ראה: T. Ilan, *Jewish Women in Greco-Roman Palestine: an inquiry into image and status*, Tuebingen 1995, pp. 128-129.

30. ראה בבלי, ביצה לב ע"ב, וראה ש' קרויס (לעיל, הערה 24), עמ' 28. החלוק הוא בגד תחתון הנלבש מתחת לטלית ואף נזכר אתו ביחד במקורות. ראה למשל משנת כלים פכ"ט משניות א-ב. לפעמים נהגו ללבוש "שני חלוקות כאחד" (תוספתא כלאיים פ"ה ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 222), או "שתי חלוקות זו על גבי זו" (תוספתא שם פ"ה ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 224) ואף

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בעולם היהודי, ביגוד הולם נחשב כדרישה מינימלית לקיום בסיסי. כך, במשנת כתובות פ"ה מ"ח, אנו מוצאים בין הדברים שהבעל חייב לתת לאשתו:³¹

ונותן לה כיפה לראשה, וחגור למתניה, ומנעלים ממועד למועד, וכלים [= בגדים] שלחמישים זוז משנה לשנה. ואין נותנין לה לא חדשים בימות החמה, ולא שחקים בימות הגשמים, אלא נותן לה כלים שלחמישים זוז בימות הגשמים, והיא מתכסה בבלאותיהן בימות החמה, והשחקים שלה.³²

הנשים מקבלות, אם כן, כובע, נעליים וחגורה כל שנה ובגדים חדשים בשווי חמישים זוז העשויים להחזיק מעמד בחורף ולהתקיים בצורה סבירה גם בקיץ.

מה יכלה האישה לקבל בחמישים זוז, שהם חמישים דינרים מכסף? ד' שפרבר הכין, על פי מקורות חז"ל, טבלת מחירים בסיסיים של תקופת המשנה והתלמוד. הממצאים מעלים שבחמישים זוז יכולה הייתה האישה לזכות בחלוק אחד או בשניים ברמה פשוטה וגם בבגד עליון במצב דומה.³³ אין זה הרבה במיוחד, אבל יש לזכור שהכמויות שנקבעו במשנה הן כמויות מינימליות לעניים(!), כפי שמוצאים בהמשך המשניות בכתובות (פ"ה מ"ט): "במה דברים אמורים? בעני שבישראל, אבל - הכל לפי כבודו". כמו כן, יש לזכור שהכמויות במשנה הן כפליים ממה שהרומאי קיטו (Cato, אמצע המאה השנייה לפנה"ס) היה מוכן לתת לפועליו. הם קיבלו חלוק וטלית פעם בשנתיים ונאלצו להחזיר את הבלואים, בניגוש לאישה הנזכרת במשנה. גם נעליים קיבלו הפועלים הרומיים פעם אחת בשנתיים.³⁴ לענייננו, חשוב לראות שאף המינימום שקבעו חז"ל לעני משקף רמה מכובדת של ביגוד. ייתכן שיש כאן תמונה אידאלית, אבל תמונה זו משקפת את הרצון, שקיים היה גם אצל עניים, להתלבש בצורה נאותה.

יותר מזה (תוספתא נדה פ"ז הכ"ב, מהד' צוקרמנדל עמ' 648: "לבשה חמשה חלוקות"). מי שאין לו אלא חלוק אחד נמצא באמת במצב קשה הואיל ואי אפשר לכבסו: "וכנים מצערין אות", כפירוש רש"י בסוגיה בביצה, ד"ה "מי שאין לו אלא חלוק אחד". תנא קמא שלא כלל עניין החלוק ברשימה, סבר לפי הגמרא שאפשר תמיד לנער את הבגד, וכך לכאורה להיפטר מהכנים.

31. מדובר ב"המשרה את אשתו על ידי שלישי", שאינו אוכל אתה, אלא מפרנס אותה על ידי פרנס או שליח, אבל אין דבר זה משנה לענייננו.

32. השווה תוספתא כתובות פ"ה הלכות חט-ט (מהד' ליברמן עמ' 74).

33. D. Sperber, *Roman Palestine 200-400: Money and Prices*, Ramat Gan 1974, p. 103. והשווה המיל (לעיל, הערה 24), עמ' 65-67.

34. Cato, *De Agri Cultura* 59 (W.D. Hooper [ed.], *Cato Marcus Porcius, On Agriculture*, London 1954, p. 73) הטלית שם הייתה ה-sagum, ששימשה גם כשימכת שינה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

התיאור במשנה כתובות מצביע על שינוי נוסף בין הגישה היהודית לביגוד לזו שראינו בעולם הנזירי. הזכרנו למעלה אותם נזירים שמצאו את בגדיהם ה'חדשים' במזבלות המנזר. מכאן הסקנו שבגדים שנשחקו הושלכו לאשפה. המשנה קובעת לעומת זאת: "והשחקים שלה"³⁵, משמע: הבגדים שבלו לא נזרקו.³⁶ אפילו אם לא רצו ללבוש עוד את הסמרטוטים, חבל היה לזרוקם; היה להם ערך כספי, עשו בהם שימוש רב ולכן הם נשארו בחזקת האישה.³⁷ כמובן, לפני שהפכו את הבגדים לסמרטוטים עשו מאמצים רבים לתקנם ופעמים שינו גם את ייעודם המקורי של הבגדים והשתמשו בהם, או בחלק מהם, לבגד אחר.³⁸

אין זה אומר שלא היו עניים או אחרים שנאלצו ללבוש סמרטוטים, בין שרצו בכך ובין שלא רצו בכך. 'בגדים' כאלה נזכרו במקורות, למשל, כשרצו להשוות בין עניים לעשירים. כך בבבלי שבועות (לא ע"א) קוראים על שניים שבאו לדין בבית משפט, אחד לבוש סמרטוטים והשני לבוש איצטלית בת מאה מנה. פעמים שמוזכרים סמרטוטים כדי להדגיש ירידה מנכסים. כך נזכרה נעמי כמי שפעם הייתה

35. וראה תוספתא כתובות פ"ה ה"ט (מהד' ליברמן עמ' 74): "מותר מזונות שלו ומותר בלאיות שלה". לפי המשנה האישה עדיין לובשת את הבלאות, על אף שתקבל ביגוד חדש בשנה הבאה. כך, למשל, הבינו גם בבבלי, כתובות סה ע"ב, אם כי הבלאות לפי המסורת הבבליה משמשות כבגדי תחלופה. וראה גם ירושלמי שם פ"ה, ל ע"ב. לפעמים האישה איננה מקבלת את הבלאות. ראה משנה יבמות פ"ט מ"ג, שם פ"י מ"א, משנה כתובות פ"א מ"ו, משנה גיטין פ"ח מ"ה, ובמקבילות הרבות בתוספתא ובתלמודים.

36. הלכות רבות מתייחסות לבגדים שנבלו, שנקרעו, שנפגעו וכיו"ב, שסופם היה בדרך כלל להפוך לסמרטוטים. ראה למשל על חלוק של נייר שבלה (תוספתא כלים בבא בתרא פ"ה ה"ב, מהד' צוקרמנדל עמ' 595), על חלוק של לבד שבלה (שם, פ"ה ה"ג), על חגור שבלו צדדיו (שם, פ"ה ה"ט), על טלית שהתחיל בה לקרעה (שם, פ"ו ה"ג), על סבכה של זקנה שנקרע (שם, פ"ה ה"ז), על טלית של עני שבלה (שם, פ"ו ה"ג, מהד' צוקרמנדל עמ' 596).

37. ההלכה מדגישה שהשחקים נשארים אצל האישה, אבל השימושים שנעשו בהם אינם קשורים אך ורק לנשים. בין היתר, השתמשו בסמרטוטים כחומר הסקה (תוספתא שבת פ"ב ה"א, מהד' ליברמן עמ' 6; בבלי, שבת כט ע"א), כפקק (משנה פרה פ"ה מ"ז), כמגבת ניקיון (משנה שבת פכ"א מ"ב), להוצאת דברים מהתנור (מדרש תהילים קיד ו, מהד' בובר רלז ע"א), כמעין תחבושת בטקס ברית מילה שחל בשבת (משנה שבת פ"ט מ"ב), כחומר מילוי לכדורי משחק (משנה כלים פכ"ח מ"א [וראה: י' שוורץ, 'המשחק בכדור בחברה היהודית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד', ציון ס, תשנ"ה, עמ' 254-255]) ועוד. מצד שני, לפעמים עשו בגדים מחומרים שאינם אריגים, שבלו ונשחקו במשך הזמן ושלא היה ניתן להמשיך ולהשתמש בהם לייעודם המקורי. ראה למשל על עשיית חלוק ממשמרת (= מסננת ליון) (תוספתא כלים בבא בתרא פ"ה ה"ב, מהד' צוקרמנדל עמ' 595).

38. ראה למשל על "חגור שפרשה מן הבגד והתקינה לחגור בה את מותניו" (תוספתא כלים בבא בתרא פ"ה ה"ט, מהד' צוקרמנדל עמ' 595). וראה גם שם פ"ה ה"ז (מהד' צוקרמנדל עמ' 596).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מתכסה בבגדים צבעוניים ובמילתין, אבל בחזרתה ארצה נאלצה ללבוש סמרטוטים.³⁹

אפשר לטעון כמובן שמסורות אלה משקפות מוטיבים ספרותיים ולא מציאות של ממש, אבל קיימות מספר התייחסויות הלכתיות לגבי לבישת סמרטוטים, נתון שמצביע במפורש על מציאות חברתית. כך, למשל, נקבע ש"בגדי עניים, אף על פי שאין בהם שלש על שלש [= אצבעות], הרי אלו טמאין מדרס".⁴⁰ כך גם ההלכה מכירה את מי שהוא 'פוחח', זאת אומרת, מי שבגדיו קרועים ובשרו נראה, ושאלה היא אם הוא יכול לפרוס על שמע, לתרגם, לקרוא בתורה ובכלל לשמש כשליח ציבור.⁴¹ עניינים אלה מצביעים, בלי ספק, על שכיחותה של התופעה.⁴² מעניין שלא שמענו שנאסרה על הנזירים הנוצרים כל פעילות רוחנית כשהיו 'פוחחים'. להפך, כפי שראינו מציאות כזו נחשבה אצלם רצויה.

בסופו של דבר, איש לא רצה להתלבש בדרך הזאת, ומי שבגדיו הפכו לסמרטוטים פנה לקהילה ולקופת הצדקה כדי לקבל עזרה ובגדים חדשים. אמנם יש ויכוח מסוים האם "מדקדקין בכסות", בלשון הירושלמי,⁴³ או שמא "בודקין לכסות",

39. רות רבה ג' ומדרש רות זוטא א' יט, מהד' בובר כב ע"א. וראה גם איכה רבה א' א (כא ע"א-ע"ב) על מלך שהיה לו בן. כל זמן שעשה רצונו של המלך, אביו היה מלבישו בגדים נאים. כשכעס המלך עליו, הוא הלבישו סמרטוטים.

40. משנה כלים פ"ח מ"ח. בגדים כאלה שאין בהם שלוש על שלוש אצבעות נשחקו כמעט למצב שאינם קיימים. אף על פי כן נקבע שאפשר לצרפם לבגד, וכך הם מסוגלים להיטמא בטומאת מדרס.

41. ראה משנה מגילה פ"ד מ"ו: "פוחח פורס את שמע ומתרגם, אבל אינו קורא בתורה, ואינו עובר לפני התיבה, ואינו נושא את כפיו". וראה תוספתא מגילה פ"ג הכ"ז (מהד' ליברמן עמ' 361). והשווה מסכת שמחות פ"ט ה"ח, מהד' זלוטניק עמ' 28.

42. מדובר בענייני צניעות. ראה תוספתא מגילה (שם) שמוסיפה את דברי רבן שמעון בן גמליאל לגבי הדברים המותרים: "יהא זהיר בעצמו שלא יתגלה". וראה ש' קרויס (לעיל, הערה 24), עמ' 6 ואילך. קרויס טוען שמתחת לסמרטוטים לבש העני 'תחתונים', בגד שמזוהה בדרך כלל עם האפיקרסין. ראה שם, עמ' 188-189. אבל קשה להיות בטוח שמי שהתלבש בבגדי עוני לבש גם 'תחתונים'. קרויס כנראה ביקש להמעיט בתופעה של עירום גם בין העניים שלא היו להם בגדים. אין ספק שיציאה כך בפרהסיה, זאת אומרת, התכסות בסמרטוטים העלולים ליפול ולגלות את הגוף מבלי שיהיו לעני 'תחתונים', נחשבה כמציאות בזויה. משום כך אולי אין צורך לפרש שהפוחח לבש בגדים תחתונים. על הגישה היהודית הנורמטיבית נגד עירום ראה, למשל, יובלים ג', לא (מהד' כהנא עמ' לא): "ואל יתגלו כהתגלות הגוים".

43. בתוספתא פאה פ"ד ה"ט, מהד' ליברמן עמ' 57 מוצאים: "ולכסות ששה חדשים", דהיינו יש לשהות בעיר או בקהילה שישה חודשים עד שחברי העיר או הקהילה חייבים לספק לנזקק בגד חדש. על זה מוצאים בירושלמי פאה פ"ח, כא ע"א: "רב ורבי יוחנן. חד אמר מדקדקין בכסות ואין מדקדקין בחיי נפשות. וחרנה אמר אף בכסות אין מדקדקין מפני בריתו של

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כלשון הבבלי.⁴⁴ זאת אומרת, יש לברר האם העני באמת עני וזקוק לבגד, ברם, נקבע שצריכים לתת בגד ולפעמים אפילו "לפי כבודו". יש לעשות מאמץ מיוחד כדי שלא יישאר אדם לבוש סמרטוטים.

כל המקורות היהודיים שהצגנו עד עתה מלמדים על גישה הפוכה לגמרי מהגישה הנוצרית, אך יש גם מקורות יהודיים המעידים על גישה שונה. כך אנו מוצאים באבות דרבי נתן:⁴⁵

אם מנבל אדם עצמו על דברי תורה ואוכל תמרים חרובים ולובש בגדים צואים ויושב ומשמר על פתח של חכמים כל עובר ושב אומר שמא שוטה הוא זה לסוף אתה מוצא כל התורה עמו.

גם בפסיקתא רבתי⁴⁶ מסופר על יעקב שהיה משמש את אביו יצחק בבגדים צואים, והחליף את בגדיו לבגדים נאים רק כשיצא לשוק; אחיו עשו שימש את אביו בבגדי מלכות, מה שנחשב לזכות.⁴⁷ כאן מצאנו גישות שאינן רחוקות מהגישות הנוצריות-נזיריות שהצבענו עליהן למעלה. שמא מקורות יהודיים אלה הושפעו מהמציאות, שכנראה התפשטה בעקבות התנהגותם של הנזירים, אף שאפשר גם שההתנהגות של יעקב במסורת משקפת ניסיון לפשרה של לבישת בגדי עוני רק בבית.⁴⁸

עם זאת, המקורות שמרמזים לכך שהיו חוגים יהודיים שהושפעו מהתנהגות מקובלת אצל הנזירים הנם מועטים, בעוד שהגישות הנורמטיביות היהודיות התנגדו בצורה נמרצת למה שהיה מקובל אצל הנזירים בנושא של בגדי עוני. ראינו כבר את

אברהם אבינו. מתנית' פליגא על מאן דאמ' אף בכסות אין מדקדקין - פתר ליה לפי כבודו. ותני כן, במה דברים אמורי? בזמן שאין מכירין אותו, אבל בזמן שמכירין אותו אף מכסין אותו והכל לפי כבודו".

44. בבא בתרא ט ע"א.

45. נ"א פ"א, מהד' שכטר עמ' 46.

46. כ"ג, פרשה רביעייתא, כבד את אביך וגו', מהד' איש שלום קכד ע"א.

47. ראה דברינו בהמשך על מקורות אלה והפולמוס היהודי-נוצרי. התנהגות יעקב כאן דומה במידה מסוימת להתנהגות הנזירים, כשעשו - המזוהה במקורות היהודיים בדרך כלל עם הנצרות, מתנהג בצורה יותר יהודית, לכל הפחות על פי המקורות שראינו למעלה. אפשר שבמקור בא כמעין פולמוס כפול: נגד אותם היהודים שהושפעו מחוגים נוצריים-נזיריים, מצד אחד, ומצד שני נגד הנזירים שלא התנהגו כעשו אביהם והעדיפו במקום זה סמרטוטים. 48. אין ברצוננו לטעון לקשר ישיר בין התנהגות הנזירים למקורות היהודיים האלה, אבל סביר שבהמשך התקופה הביזנטית ועם התפשטותה של הנצרות, גישות אלה הכו שורשים באופן כללי, וכנראה כך חדרו גם לעולם היהודי. לשיטתנו, יש לא מעט מקורות 'סגפניים' שהושפעו מגישות דומות מקובלות בעולם הנוצרי. ראה למשל משנה, אבות פ"ו מ"ד: "כך היא דרכה של תורה. פת במלח תאכל ומים במשרה תשתה ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל ואם אתה עושה כן 'אשריך וטוב לך'. 'אשריך' בעולם הזה ו'טוב לך' לעולם הבא וכו'". ראה י' שוורץ (לעיל, הערה 8), ושם דיון מורחב בעניין זה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הסוגיה בבבלי במסכת שבת (קיד ע"א) שקבעה שתלמיד אינו יכול לשרת את הרב בשעה שהוא לובש אותם בגדים שלבש כשהכין את האוכל, או שאסור לצאת לשוק עם נעליים מטולאות ושתלמיד חכם צריך להקפיד הקפדה יתרה על ניקיון בגדיו. קשה להיות בטוח שדרישות אלה באו כנגד הגישות הנוצריות-נזיריות שדגלו בהתנהגות הפוכה, אך סביר שכך הוא המקרה כשמוצאים מוטיבים אלה במקורות יהודיים מאוחרים יותר. כך, במסכת דרך ארץ זוטא פ"ה ה"ג מוצאים: "בארבעה דברים תלמיד חכם ניכר - בכיסו, בכוסו, בכעסו ובעטיפתו. ויש אומרים אף בדיבורו".⁴⁹ תלמיד חכם צריך להקפיד בהתנהגותו גם בעניינים שנראים חיצוניים למדי. מעניין גם להצביע על ההבדל בין מסורת מאוחרת זו לבין מעין מקבילות קדומות יותר, במיוחד לגבי בגדים. כך למשל מופיע בספרי דברים: "כך תלמידי חכמים ניכרים בהלכותם ובדבורם ובעטפתם בשוק".⁵⁰ המקורות הקדומים יותר מתייחסים בענייני ביגוד בעיקר ליציאה החוצה בפרהסיה לשוק ואין בהם עניין לגבי מקומות שאינם ציבוריים. המקורות המאוחרים החלו כבר להתייחס לתופעה של לבוש החכם באופן כללי ודרשו לבוש הולם בכל מצב ובכל מקום. אפשר ששינוי זה בא כתגובה לגישה שנמצאת למעלה, בפסיקתא רבתי, בעניין יעקב שלבש בגדים מלוכלכים בבית והחליפם לבגדים נאים כשיצא לשוק בלבד. אם כן, הייתה ההתנגדות לכל דרך לבוש ששיקפה את המנהגים הפופולריים אצל הנזירים.

סיכום

ראינו שמסורות 'בגדי העוני' של הנזירים בארץ התבססו על מציאות שבאמת הייתה קיימת אצל העניים, וסביר שבעניין זה לא היו בין העניים היהודיים לנוצריים. ניתן ללמוד על הנזירים מהמסורות של חז"ל שמתייחסות לעניים, וניתן ללמוד על העניים מהמקורות המתייחסים לנזירים. אך הגישות הנורמטיביות או המקובלות היו שונות. הנצרות ראתה במצב העוני נקודת התחלה שממנה אפשר להחמיר יותר

49. על התפתחות טקסט זה ראה ד' שפרבר, *Derech Erez Zuta* (לעיל, הערה 4), עמ' 29-35. ראשית המסורת בבבלי, עירובין סה ע"ב שם מזכירים רק כוס, כיס וכעס. המוטיבים האחרים נתווספו במשך הזמן. לדעת שפרבר, שם, מקור התוספת בדרך ארץ זוטא הוא אבות דרבי נתן נח"ב פל"א, מהד' שכטר עמ' 68, שם מופיע: "בג' דברים אדם ניכר לבריות אם כשר הוא ואם [לא] מהליכתו ומעטיפתו ומשאלת שלומו. ויש אומרים אף בדיבורו". בניגוד לגורמים שנזכרו במסורת המקורית שקשה לקשרם לפולמוס היהודי-נוצרי, יש ב'הליכה' וב'עטיפה' יותר מרמז באשר להבדלים שבין הגישות הנוצריות-נוצריות לגישות המקובלות אצל חז"ל, מה שמסביר קביעה כללית באבות דרבי נתן וקביעה ספציפית לגבי תלמידי חכמים בדרך ארץ זוטא. הקשר בין לבוש ודיבור הוא מוטיב ידוע במזרח. וראה ד' שפרבר, שם, עמ' 35.

50. וזאת הברכה שמ"ג מהד' פינקלשטיין עמ' 400. ראה גם מכילתא דרשב"י י"ט יח, מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 144.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ויותר כדי להשיג מטרות רוחניות נשגבות. היהדות, בדרך כלל, ראתה בעוני מצב כלכלי-חברתי שלילי גרדא שיש לתקנו. אין הוא תורם במיוחד למעמד או להצלחת תלמיד חכם. בנוסף לכך, משעה שהגישה הנוצרית-נזירית נעשתה פופולרית, עד כדי כך שהתקבלה בצורה זאת או אחרת גם בחוגים יהודיים מסוימים, נלחמה בה היהדות, ודרשה מהחכם היהודי התנהגות שונה לגמרי בענייני לבוש וביגוד.

